

13.747/
9

IRODALOMTÖRTÉNETI
FÜZETEK

9

13747

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

SZERKESZTI ÉS KIADJA: CSÁSZÁR ELEMÉR

9.

LEGRÉGIBB BIBLIAFORDÍTÁSUNK

ÍRTA
GÁLOS REZSŐ

MÁSODIK, ÁTDOLGOZOTT KIADÁS

BUDAPEST

PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T.

1928

Ára: 1 P 20 f.

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

SZERKESZTI ÉS KIADJA: CSÁSZÁR ELEMÉR

9.

LEGRÉGIBB BIBLIAFORDÍTÁSUNK

ÍRTA

GÁLOS REZSŐ

MÁSODIK, ÁTDOLGOZOTT KIADÁS

BUDAPEST

PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T.

1928

172/3

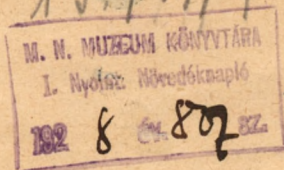
LEGREGIBB

BIBLIAMFORDÍTÁSUNK

ÓJOS KÖNYV

13.747/9

I.

Ez a dolgozat igénytelen kísérlet mindannak összefoglalására, ami legrégibb bibliafordításunkról sok jeles kutató munkából eddig is ösmeretes; csak részben egészíti ki azt eltérő, újabb eredményekkel; de figyelembe veszi a liturgikus szempontokat is, és inkább a szintézis adta új megvilágításra és teljességre törekszik. Epen azért áttekint a kérdés egész irodalmán és a már föltárt nyomokon próbál a helyes ösvényre jutni.

Maradjunk egyelőre a legrégibb magyar bibliafordítás nevezetnél, jóllehet ez a szó csak általánosságban helyes. (Lucus a non lucendo — így mondom a címben is.) Azt a három kéziratot nevezzük így, amelyet a Bécsi-, a Müncheni- és az Aporkódex foglal magában. Ismeretes, hogy a Bécsi-kódexben ó-szövetségi könyveknek, a Müncheni-kódexben a négy evangéliumnak, az Aporkódexben pedig — töredékesen — a zsoltároknak fordítása van. Az első kettőnek összetartozását már 1836-ban Döbrentei Gábor felismerte,¹ az Aporkódexnek velük való összefüggését pedig 1884-ben Simonyi Zsigmond,² majd Horváth Cyrill³ állapította meg. Ehhez járult a Döbrentei-, a Keszthelyi- és a Kulesár-kódexeknek az első fordításból való származtatása, amire már Boros Alán,⁴ és Frick József⁵ rámutattak. A végső szót ebben az irányban Mészöly Gedeon⁶ mondta ki, aki sok mélyreható és lelkiismeretes nyelvészeti kutatás alapján arra az eredményre jutott, hogy ez az első teljes magyar bibliafordítás, „nyelve, szökinese oly következetesen egységes, hogy semmiféle előző fordítás fölhasználása nem látszik rajta; viszont utána egy évszázadon át ami bibliafordítási részlet átdolgozásnak bizonyul, annak végső forrása mindnek“ — ez a bibliafordítás. Még a könyvnyomtatás első (protestáns) bibliafordításának gyökerei is erre nyúlnak vissza.

A fordítás eredetét illetőleg egyelőre röviden csak annyit, hogy egy ferences-krónika tévesen fejlődött hagyományául hosszú ideig ferences bibliafordítás töredékét látták benne; Horváth Cyrill 1890-ben a huszita eredet mellett tört lándzsát; azóta az irodalomtörténetírás a kettő között ingadozott — Mészöly G. még 1915-ben is Ferenc-rendi bibliárca⁷ beszél — utóbb azonban a huszita eredet mellett foglalt állást. A katolikus eredetet nyoma-

¹ Régi magyar nyelvemlékek. III. Buda, 1842., IV. 1.

² Akadémiai Értesítő, 1884. 196. 1. és Magyar Nyelvőr, 1910. 409. 1.

³ Irodalomtört. Közlemények, 1896. 6. 1.

⁴ Zsoltárfordítás a kódexek korában. Budapest, 1903.

⁵ A középkori magyar himnusz-költészet. Kolozsvár, 1910.

⁶ Legrégibb bibliafordítóinkról. Magyar Nyelv, 1917. 36., és 71. 1.

⁷ A Döbrentei-kódex és az Aporkódex második keze. I. K., 1915. 40. 1.

tékosan először Békesi Emil hangoztatta;⁸ újabban pedig különösen Szerecz A. Imre már egy 12. századi fordítás lehetőségét is vitatta.⁹ A bibliafordítást katolikusnak, sőt egyenest prémonstreinek mondja Timár Kálmán,¹⁰ aki elsőnek vette alaposabban szemügyre a liturgiai szempontokat. Minderre alább még vissza kell térnem.

Egyelőre néhány megjegyzést és észrevételt szemelek ki a kérdés irodalmából. Mészöly Gedeon már kb. egy decenniummal ezelőtt, a legrégibb magyar bibliafordítás származékait kutatván, arra az eredményre jutott, hogy a Döbrentei-kódex második részének mintája egy régibb lectionárium volt, amelynek evangéliumai Tamás és Bálint, a két huszita pap fordításából származtak; de ők — az első magyar bibliafordítás szerzői — szerkesztették az egész magyar psalteriumot is.¹¹ Allítsuk e megállapítás mellé más tudósoknak néhány mondatát. Horváth Cyrill szerint nem szükséges külön hangsúlyoznunk az Apor-, a Keszthelyi- és a Kulcsár-kódex valóságos breviár-természetét.¹² Vargha Ármán kilenc *Tedeum*-fordításunkról állapítja meg, hogy breviáriumi szükségletre készült.¹³ Boros Alán azt vitatja, hogy az Apor-kódex egyik canticumának fordítása nem a Vulgataból, hanem a breviáriumból készült. A kódex második részében éppen azok a részek vannak meg, amelyeket a breviáriumban szoktak használni.¹⁴ Böröcz Marcell is a breviárium-természetű Apor-, Döbrentei- stb. kódexről beszél.¹⁵ Szily Kálmán meg a Müncheni-kódexről mondja el, hogy annak két része van: az egyik a négy evangélista magyar fordítása; a másik, a könyv elején, egy, a 15. század szokása szerint szerkesztett naptár, aminőket a missalék és breviáriumok elején most is találunk.¹⁶ Vargha Ármán a Döbrentei-kódexről állapítja meg és mondja ki először, hogy az nem bibliafordítási céllal készült, hanem liturgikus könyv, hasonló a bencés Notker Labeo liturgikus munkáihoz.¹⁷ Ő meri először nálunk is megemlíteni, hogy a középkori európai irodalomban minden nép nyelvén először a liturgikus szövegek jelennek meg. — Karácsonyi János a Lányi-kódexről mutatja ki, hogy az prémonstre-i ordinarium fordítása.¹⁸ Végül tovább megy Timár Kálmán, aki a Bécsi-kódex sok fejtörést okozott „eklektikus” sorrendjének természetes és világos megfejtését adja, mikor beigazolja, hogy az kolostori használatra készült lectionarium, s ugyanakkor észreveszi a Müncheni-kódex elejének perikopáit.¹⁹

Ezek a többnyire apró, de mindig éles megfigyelések, amelyekre természetszerűen bukannak szerzetes-kutatóink és ösztönszerűen világi tudósaink is, nem véletlenül sorakoznak egymás mellé ilyen hosszú sorban. Az igazság az, amely más irányba

⁸ Új Magyar Sion, 1880. 3. és 200. l.

⁹ Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei. Budapest, 1916.

¹⁰ Premontre-i kódexek. Kalocsa, 1924.

¹¹ Legrégibb bibliafordítóinkról. Id. h. 39. l.

¹² Kódex-tanulmányok. Irodalomtört. Közlemények, 1894. 64. l.

¹³ A Te Deum fordítása kódex-irodalmunkban. Irod. tört. 1912. 107. l.

¹⁴ Id. m. 39. l.

¹⁵ Ferencesek a középkori magyar irodalomban. 1911., 167., 171. l.

¹⁶ A Müncheni codex kora. Magyar Nyelv, 1907. 202. l.

¹⁷ A Döbrentei-kódex mint Halábori Bertalan pap írása. Szent István Akadémia Értesítője. 1919. 35. és 37. l.

¹⁸ A Lányi-kódexet nem ferencrendűek, hanem prémonstreiek írták. Magyar Nyelv, 1921. 149. l.

¹⁹ Id. m. 45. l.

terelődő kutatások közben is mementóként állítja meg őket. Szakavatott megjegyzéseik szinte irányítanak, hol kell a kérdést megfognunk, ha tiszta képét akarjuk kapni a „legrégebb magyar bibliafordításnak“; vissza kell mennünk a *breviárium*, és azon át a liturgikus könyvek történetéhez.

Bocssássuk még előre, hogy fordításaink korát pontosan nem határozhatjuk meg. A Bécsi-kódexről ma már határozottan tudjuk, amit Döbrentei még nem mert biztosan állítani, hogy másolat. Első leltárőzőja, Forlosia Miklós a 14. századra teszi;²⁰ későbbiek a 15. század elejére, újabban a Müncheni-kódexszel körülbelül egykorúnak tartják. Ez utóbbi maga árulja el, hogy 1466-ban befejezett másolat; az élén álló naptárkerék azonban az 1416–1435. évekre szól.²¹ Bízvást föltehetjük tehát, hogy mindakét rész fordítása legkésőbbben a 15. század első harmadából való. Az Apoc-ródex „egy régebb mű másolata“.²² *Eredetije* vagy egykorú a másik kettővel, vagy belső okoknál fogva, amelyekre később térek rá, azoknál is régebb. Ránk maradt másolata *későbbi* a Müncheni-kódexnél. Három kéz írása, s a másolók öntudatosan dolgoztak rajta: a hirhedt *zent zelleth* kifejezést (amelyről még lesz szó) is megváltoztatták.

Ebben az időben, a 15. század elején a *breviárium* már jóideje mai formájában, az elnevezés maga mai értelmében volt használatban. Kezdetben azonban²³ a *liber breviarium*, vagy *breviarium* — a *plenarium*mal ellentétben (amelyen az összes szövegeket értették) — csak *directorium*- (akkori nevén *ordinarium*-) féle volt, az elimádkozandó részeknek mintegy mutatója, az *officiumnak* rendje, néha az illető szövegrész *vezérszavával*.

Ehhez a *liber brevariushoz* tartoztak azután az *officiumok* könyvei. A misekönyvön kívül mindenekelőtt a zoltárkönyv, a psalterium. Néha ebben is megvolt az *officiumok* rendje, megint az illető szövegrészek *vezérszavával*.²⁴ De megvoltak benne, mondja S. Bäumer, a *breviárium* történetének írója,²⁵ a zoltárok szövegén kívül a canticumok és a szentírás más költői részei is, későbbi korban metrikus himnuszok, litániák és a *Symbolum Athanasii* is.

Az *officiumok* többi könyvei: a *hymnarium*, az *antiphonale* és *responsorium*, és a *collectarium*. Ez utóbbiban az imádságok, a *collecták* és a rövidebb horák kisebb olvasmányai (*lectio brevis*) voltak összefoglalva.

Az éjszakai zsolozsmák olvasmányai eleinte az egész szentírásra, az egyházatyák irataira és a szentek életrajzaira, legendáira terjedtek ki. Egy-egy téli éjszakán néha a szentírásnak egész könyvét is végigolvasták. A *lectornak* mindaddig kellett olvasnia, amíg az apát (vagy a püspök) jelt adott a befejezésre. A *lectióhoz* eszerint a könyveknek egész sora tartozott. (*Codex Sacrae Scripturae*, *Homiliarium*, *Acta Martyrum* stb.) Ezek mindegyike egy-egy külön kódex volt és maradt a 12. szá-

²⁰ Bécsi-kódex. *Nyelvemléktár*. I. k. X. I. (1874.)

²¹ Szily, *A Müncheni Codex kora*. Id. h. 202. I.

²² *Nyelvemléktár*, 8. k. XXXIX. I.

²³ Az alábbiakra nézve v. ö. Bäumer Suitbert, *Geschichte des Breviers*. Freiburg i. Br., 1895. Beilage I. 599. I.

²⁴ „Solche Summarien der Regeln, mit Hinzufügung der Stichwörter des zu betenden Textes, findet man in sehr vielen Psalterien vom 9. bis 13. oder 14. Jahrhundert“ — mondja Bäumer, id. m. 600. I.

²⁵ U. ott.

zadig. Nálunk szépen mutatja a zsolozsmás könyveknek ezt a rendjét Szent László királyunk oklevele, amely a pannonhalmi apátság egyházi vagyonát leírja és megerősíti.²⁶ Az evangeliariumon kívül van breviarius, nocturnalis, bibliotheka (szentírás), antiphonarium, collectarius, psalterium, sequentialis, hymnarium, omeliae stb., — mindegyikből persze több is. Zoltvány Irén megjegyzi,²⁷ hogy a nocturnalisok nyilván a breviáriumnak ma is officium nocturnum részét tették, de a régi nocturnálisok gyakran az egyházi különféle időszakoknak megfelelő lectiókat is magukban foglalták.

Később ezek az éjtszakai olvasmányok megrövidülnek és kialakulnak; a perikopák, szemelvények állandósulnak és megszületik a breviarium magnum: naptár, husvéti tábla, liber breviarius, psalterium, hymnarium, proprium de tempore, lectiók, proprium de sanctis. A további fejlődésnek ez a rendje a 14. századig tart. Maga a római officium, amely végeredményében Szent Benedek reguláira megy vissza, (mert azokból alakítja ki a bencés Nagy Szent Gergely pápa), a 13. századig alig változott; még a mai Breviarium Romanumhoz is hasonló volt: csupán a régi, nagy lectiók helyére léptek rövidebb részletek. Nem mindig új könyvek alakjában: néha csak a régiekben jelölik meg az elolvasandó részeket — és itt utalok a Münchener-kódex Timár említette perikopa-jelöléseire — néha azonban az elolvasandó részeket írják össze: itt meg előre is rámutatok a Bécsi-kódexre.

Lényegesebb rövidítéseket csak Szent Ferenc rendje honosított meg, a 13–14. században. Ez életrendjüknek természetes következménye volt. A kolduló-barát nem vihetett magával vándorútjára fényesen kiállított, hatalmas folió-köteteket. Állandóan úton volt és a mai értelemben vett, minél kisebb breviarium olvasása volt az ő gyakorlatiasabb, rövidebb „officiuma”.²⁸ Jóllehet ez a rövidebbre fogott breviarium csakhamar — a trieri zsinattal (1227) — utazásoknál minden papra kötelező lett, — az ősi bencés kolostorokban, de a ciszterciekben, prémonstreiekben is, az officium meglevő, régi szép nagy köteteit használják továbbra is; ezek pedig alig különböznek a III. Ince vagy IX. Gergely pápák előtt megvolt kötetektől — mindössze, mint említettem, a lectiók során ölelik föl vagy jelölik ki pusztán azt, amire szükségük van.

A 14. század végén és a 15. század elején a breviarium ezekben a szerzetes rendekben is mind nagyobb helyet foglal el. Nicolaus de Matzen melki apát reformjai nyomában pl. a mieink is — mert Pannonhalmáról is többen mentek Melkbe a reformokat tanulmányozni — alkalmazkodtak a melki liturgiához és száz évvel utóbb (1506) a pannonhalmi első nyomtatott breviarium is a melkinek a mása.²⁹ Ez a késői dátum azonban csak a nyomtatott példányra vonatkozik. Alig kétséges, hogy Matzeni Miklós pannonhalmi vendégei már a 15. század huszas éveiben hazahozták az új mintát.

Az ezt megelőző időbe kapcsolódik a három kódex latin eredetijének, majd ezek első fordításának története. Ne tekint-

²⁶ *A pannonhalmi Sz. Benedek-rend története.* I. k. 350. l. (1902.) Ugyanezek a könyvek megvannak Pécsváradon is (id. m. I. 537. l.) s érdekes, hogy köztük „Lectionarii c. evang.”.

²⁷ U. ott, 351. l.

²⁸ Päumer, id. m. 350. l.

²⁹ Ráth György, *A pannonhalmi nyomtatott imakönyvek a Breviarium Monasticum behozatala előtt.* Budapest, 1894. 4. l.

sük most a Mészöly megállapítása szerint velük összefüggő későbbi részleteket, hanem rögzítsük meg a következőket:

1. A Bécsi-, a Münchener- és az Aporkódex szervesen összefüggének, egyazon fordítás részei.

2. Mindahárom liturgikus könyvnek a fordítása: 1. a Münchener-kódex evangeliarium; 2. az Aporkódex egy psalteriumnak a töredéke, amelyben a régi minták szerint benne vannak a canticumok, a Symbolum Athanasii és egyes himnuszok; 3. a Bécsi-kódex egy lectionariumnak, pontosabban egy régi nocturnálisnak az ősi részéből való töredék.

Állapítsuk meg mindjárt azt is, hogy kódexeinknek mintegy háromnegyed része apácák számára készült,³⁰ „a latinul nem tudók szomjuságát megoltandó” — és itt a latinul nem tudókon oblatákat és donatákat kell értenünk, aminők minden apáca kolostorban voltak.³¹ *Apácák számára készülhetett tehát a liturgikus könyvek fordítása is.* Amde ugyanakkor, amikor szerzetes rendjeinkben a breviárium elterjed, valószínű, hogy ugyanez történik az apáca-kolostorokban is. A közbeneső időre, tehát csakugyan legkésőbb a 15. század első harmadára kell tennünk a liturgikus könyveknek ezt a fordítását — azontúl már csak könnyebbség okáért is inkább breviáriumokat fordítottak, mint a későbbi részek — Döbrentei-, Keszthelyi- és Kulcsár-kódex — mutatják is.

De készülhettek e fordítások más célból is: készülhettek tanítás céljából, mint ahogyan Notker Labeo (a vastagajkú), a nagy tudású szentgalleni bencés — Szent Istvánnak ez a genialis kortársa — a maga szavai szerint „rem paene inusitatum” majdnem hallatlan dolgot merészel, amikor németre fordítja³² a psalteriumot és Jób könyvét, hogy tanítványainak *az azokban való elmélyedést megkönnyítse.*³³ A kolostorokban virágzó irodalom már Nagy Károly halála után pár évtizeddel szakirodalom lett³⁴ — a sok német bibliafordítás ennek a szakirodalomnak is lehet egyik hajtása, amely a szerzetes rendekbe lépőknek megkönnyítette a szükséges ismeretek elsajátítását, a szent könyvekbe való elmélyedést. Epen ez magyarázza, hogy — mint már Vargha Damján is kiemelte — mindenütt először a liturgikus könyvek fordításán kezdik és csak jóval később kerül a sor a Vulgatára.

Világos, hogy ez a kettős feladat: apáca-hugaiknak és az új rendtagoknak kiművelése, azok tudásának mélyítése volt a maguk zsolozsmáin túl a legkedvesebb hivatásuk. Hogy a két cél közül ezúttal melyik volt a fordítóké, arra csak részben adnak választ az alábbiak.

Kiindulási pontunk az eddigiek alapján az, hogy itt semmi esetre sem a teljes biblia fordításával, illetve annak töredékeivel s ezen túl a biblia népszerűsítésével van dolgunk, hanem a liturgikus könyveknek egy kőtetéről és kettőnek töredékéről kell szólnunk, amelyeknek forrása a breviárium fejlődési rendjébe a 14. század végén és a 15. század elején, abba az időpontba illik bele, amikor a choralis imádságokban a 13. század óta fejlődő breviá-

³⁰ Thienemann Tivadar, *Városi élet a magyar középkorban*. Minerva, 1923. 65. l.

³¹ Timár, id. m. 3. l.

³² Anselm Salzer, *Ill. Geschichte der deutschen Literatur*. Wien, 1912. l.

³³ Jakob Baechtold, *Geschichte der deutschen Literatur in der Schweiz*. Frauenfeld, 1892. I. k. 59. l.

³⁴ Albert Hauek, *Kirchengeschichte Deutschlands*. 1890. II. 558. l.

rium a régi szerzetes-rendeknél még nem szorította ki a díszes kiállítású, nagy és teljesebb chorus-könyveket.

A nélkül, hogy egyelőre további következtetésekig merészkednénk, vizsgáljuk meg tüzetesebben a három kódexet ebből a szempontból.

II.

Kezdjük az Apor-kódexen azért, mert Bäumer szerint is, de tudvalevő, hogy mai szerepe szerint is a psalterium a legfontosabb. A zsoltároskönyv a középkornak a legerjedtebb könyve.³⁵ A mi kódex-irodalmunk is ezt bizonyítja; e mellett szól Notkernak munkája, aki a zsoltárokat azért fordítja le, hogy a tanítók is tanulhassanak belőlük.³⁶ Angliában a 14. század elején a hampolei remete, Richárd is a zsoltárokat fordítja le magyarázataikkal együtt.³⁷ A zsoltárokat minden szerzetesnek hetenkint végig kellett olvasnia — ezért állapíthatja meg A. Salzer,³⁸ hogy Nagy Károly óta legtöbbször a psalteriumot és az evangéliumokat fordították németre.

Ez az a belső ok is, amelyre már céloztam s amely miatt azt állítottam, hogy az Apor-kódex elveszett eredetije a legrégibb fordítás a három kódexé közül. Nem kell hozzá semmi merészség föltennünk, hogy a liturgikus könyvek során a fordítók elsőnek — és épen az Apor-kódexbeli másolat két részének és a Döbrentei-kódexnek tanúsága szerint talán nem is egyszer — a zsoltároskönyv fordításához nyúltak.

A kódex — mint ismeretes — töredék, még pedig több résznek a töredéke. Volf György megállapítása szerint három kéz írása; az első az egész psalterium-töredék: a 83^{o-12.} — 113., 118^{20-100.}, 125—150^{1-3.}, zsoltár van benne. A 18. zsoltárt 118.—128.-ig számozza, a vége hiányzik. Az egésznek a végéről hiányzik a 150. zsoltár utolsó két verse, és a Szent Athanáz hitvallásának (Symbolum Athanasii) — Quicumque vult salvus esse, ante omnia opus est, ut teneat catholicam fidem — első fele (pontosan 1—22. verse.). Ezt a confessiót ugyanis minden vasárnap („nisi aliter notetur“) el kell mondani a 118. zsoltár első versei után (rendesen a 8., a Döbrentei-kódex szerint a 32. verse után.). Ez tehát a psalteriumnak szerves része, amely — mint Bäumer tanuvallomásából láttuk — már a legrégibb psalteriumokban is megvolt.

Volf György bevezetése szerint „a második kéz csak a 134. lapon a Te Deummal kezdődik, a 147. laptól kezdve fölváltja a harmadik kéz, a 157. laptól kezdve azonban ismét a második kéz veszi át az írást és folytatja a kódex végéig.“ Ebben a megállapításban vagy tévedés, vagy sajtóhiba van: a 134. lapon ugyanis nincsen Te Deum; hanem van a 124. lap alján egy summarium, amelyet a 125. lap élén a Te Deum követ; és van a 136. lap alján kezdődő egy második Te Deum. Mészöly Gedeon azonban — s előtte már Frick József is — nyelvi szempontból megállapította,³⁹ hogy az első Te Deum a himnuszokkal (125—134. l.) a Bécsi- és Müncheneri-kódexhez áll közel, míg a második Te Deum és a

³⁵ Salzer, id. m. 105. l.

³⁶ U. ott.

³⁷ Ernst Henrici, *Die Quellen von Notkers Psalmen*. 1878., 2. l.

³⁸ Id. m. 484. l.

³⁹ Irodalomtört. Közlemények 1915. — Frick, id. m. — Ugyanígy Simonyi is: *Az Apor-kódex*. Nyelvőr 1910. 411. l.

továbbiak az ugyancsak erre a fordításra — de közbeiktatott változatokkal — visszamenő Döbrentei-kódexhez.

A 124. lap alján — mint már mondtam — egy summarium van: „Masodik iratik meg zent Isai ppheta kön XII R. Harmadik XXXVIII. - - - és így tovább - - - Tizediket irtak zent ambrus és zent agoston egenbe ki igen vagon Te deum laudamus.“ Mi ez? Ez egy mutató, amely a canticumokra utal, azért is érdekes, mert utána nem a canticumok, hanem himnuszok következnek.

Szóljunk először a canticumokról. Ezek az ó-szövetségi énekek a breviariumokban úgy vannak elosztva, hogy minden hétköznapi officium laudesére jut egy. Az 1504-iki augsburgi breviarium van a kezembem.⁴⁰ Ez a naptár, az 1490-el kezdődő naptárkerék és a tabula után a zsoltárokat, a canticumokat és a Symbolumot hozza. Ebben a canticumok rendje megmagyarázza a fenti summariumot. Pl.

Feria secunda ad laudes canticum ysaie XII.

= Confitebor tibi domine.

[Második iratik meg zent Isa... ppheta kön... XII. R.]

Feria tertia ad laudes canticum ysaie XXXVIII. cap'lo.

= Ego dixi in dimidio dierum

[Harmadik XXXVIII.]

Ha most a hetediket (Sabbato: Audite caeli quae loquor) összevetjük avval a körülménnyel, hogy ez a hétköznapi sorában a hatodikra, szombatira való, — hogy az Apor-kódex 140. 46. lapján a summarium rendjében következnek a canticumok s utána „24 kivágott levél maradványai vannak“,⁴¹ szóval a vége hiányzik, nyilvánvaló, hogy ott kellett lennie az *Audite caeli* fordításának is. Tehát elől a mutató, a kéziratrészt végén az ennek megfelelő rendben haladó canticumok — világos, hogy ez az egész, egy kéz írása, a másodiké, az officiumok rendjében folytatja az első kézmunkáját, a psalteriumot. Az eredeti terve nem a mai sorrend volt, mert ma a misereszletek után himnuszok következnek, azután újból a vasárnapi részletek s csak azután a canticumok.

Miért? Mert az eredetit — ez az egyetlen magyarázata a sorrendnek és a vasárnapi részek ismétlésének — munka közben vissza kellett adnia, azután egy másik példányt keresett és kapott a másoló: de nem ugyanazt a fordítást, hanem egy avval összefüggő s ma a Döbrentei-kódexhez hasonló másikat, amely azonban az előbbivel föltehetően egy helyről került.

Igy alakult ki az egésznek ez a mai képe:

[Naptár.] — Psalterium. (Az eleje hiányzik.) — Symbolum Athanasi. — Summarium a canticumokhoz. — Tegedet isten dicsérik = [Te deum] — En lelkem fel magasztatta = [Magnificat] — Aldot israelnek vra istene = [Benedictus] — Immar el ereztet = [Nunc dimittis] — Cillagoknak zent zerzője = [Conditor alme siderum]⁴² (Döbr.-k. 6.) — Így nemze-

⁴⁰ *Kalendarium. Psalterium. Hymni. Breviarium et commune iuxta chororum ecclesie augustensis diligentissime emendatis* Erhardi Ratdolt viri solertii imprimendj qua nuper Venetiis nunc Augusto Vindellicorum. excellit nominatissimus, Explicit feiciter anno Dni MCCCCIII. Ydus XII. Mensis Octobris. (A győri nagyszeminárium könyvtáré.)

⁴¹ *Nyelv emléktár* 8. k. XXXIV. 1.

⁴² Dom. II. in. adv. V. ö. Chevalier, *Repertorium Hymnologicum*. Louvain, 1892. I. 224. 1. Adventus dni, hora vespera.

teknek zabadeitoia = [Veni redemptor gentium ⁴³ (Döbr.-k. 8.)] — Napkelet sarkalattatol = [A solis ortus cardine ⁴⁴ (Döbr.-k. 9.)] — Keges mindenható isten = [Audi benigne conditor] ⁴⁵ — Kiralnak zasztoy ki mennek = [Vexilla regis prodeunt⁴⁶ (Döbr.-k. 13.)] — Eneklőnk xpus feiedelmnek = [Ad cenam agni providi] ⁴⁷ — Vduözleg tengernek cillaga = [Ave Maris stella] ⁴⁸ — Dicheseg ystennek magassagban = [Gloria in excelsis deo.] — Nageytya wrat en lelkem = [Magnificat (Döbr.-k. 5.)] — Aldoth wr ysraelnek ystene = [Benedictus (Döbr.-k. 2.)] — Isten teged dycherewnk = [Te deum (Döbr.-k. 3.)] — Vram minden el bochatod = [Nunc dimittis, (Döbr.-k. 4.)] — Vrnak minden dolgy = [Benedicite (Döbr.-k. 1.)] — Gionom neked vram = [Confitebor (Döbr.-k. 15.)] — En mondotam en napomnak = [Ego dixi (Döbr.-k. 16.)] — Erwendet en zywe = [Exultavit cor (Döbr.-k. 17.)] — Enekelyenk vrnak merth = [Cantemus domine (Döbr.-k. 18.)] — Vram hallottam hallasodat = [Domine audivi (Döbr.-k. 19.)]

A psalteriumok szokott szerkezete szerint tehát itt is szerepelnek himnuszok. A dőlt betűkkel szedettek megvannak — ugyanebben a rendben — a Döbrentei-kódexben is. Az Audi benigne és az Ad cenam agni helyett azonban ott Ex more docti mystico; Christe qui lux es és Pange lingua gloriosi van. Következtésekre nem meréskedem, de megállapítom, hogy ami himnusz az Apor-kódexben van, az mind *a nagy ünnepek vesperására való, időrendben.*⁴⁹ Hasonlóképpen a Döbrentei-kódex is (completákon kívül) mind vecsernyére való himnuszokat közöl, szintén az egyházi év rendjében.

Ime, mi van tehát az Apor-kódexnek ebben a részében: a canticumok, a Gloria és a Te Deum, karácsonyi és husvéti vesperás himnuszok, meg egy Mária-himnusz — mindvégig liturgikus énekek, az officium fontos részei, a breviárium rendjében és épen olyan teljességgel, mint ahogyan teljes breviáriumi részlet a Döbrentei-kódex megfelelő része is (1–256. l.) Másképen: az egész egy teljes psalteriumnak a töredéke, tehát az officium egyik legfontosabb könyvéé, a breviáriumhoz való átmenet korából. Merem állítani, hogy az elején egy naptárnak is kellett lennie, s a canticumok után következő 24 kivágott levélen a psalteriumnak még hiányzó részei (cum suis pertinentiis): könyörgések (litánia, preces) és collecták is lehettek.

Az Apor-kódex tehát liturgikus könyveink elsejének, a psalteriumnak fordítása, illetőleg e fordítás egy töredékének másolata. Ki vagy kik fordítottak? Ugyanaz a szerzetes-rend, amely a többi liturgikus könyvet is; maga az Apor-kódex a fordítás eredetijéről erre nézve nem ad választ — erre csak a többi liturgikus könyvvel együtt felelhetünk majd. Mi célból készült a fordítás — erre nézve viszont épen csak az Apor-kódex ad felvilágosítást. A zsoltárok és himnuszok prózai fordítása világosan bizonyítja, hogy ez a fordítás nem népszerűsítésre, nem a közönség, laikusok számára készült, hogy pl. a zsoltárokat énekeljék, vagy csak olvassák is. A nehézkes, prózai fordítás csak arra volt jó, hogy benfentesek: készülő szerzetesek, vagy apácák, esetleg

⁴³ Dom. III. in. adv. 14. sz.-i németújvári pálos-kódex, In nativ h. v. — Albers, *Consuetud. monast.* Farfenses I. k. 9. l. v.

⁴⁴ In nativitate Chevalier, id. m. I. 3. l. Nativ. h. m. l. v.

⁴⁵ Dom. in quadr. U. ott I. 87. l. Quadr. h. v.

⁴⁶ Dom. in passione. U. ott IV. 350. l. Dom. pass. h. v.

⁴⁷ In octava paschae. U. ott I. 8. l. Temp. pasch. h. v.

⁴⁸ In annunc. B. M. V. U. ott I. k. 112. Fest et off. B. M. V. h. vesp.

⁴⁹ V. ö. a fenti jegyzetekkel.

harmadrendűek részére érthetővé tegye az officiumokon mondott szövegeket. A teljes psalterium fordítása és kivált ilyen fordítása csak kolostori használatra, olyanok használatára készült, akiknek szükségük volt a psalteriumra.

Annyi kétségtelen, hogy az Apor-kódexet, mint e fordítás töredékes másolatát prémontrei apácák is használták. Erre a megállapításra vezet Timár kutatásainak eredménye, hogy az Apor-kódex 147—156. lapja, a harmadik kéz írása a három jelees zolgalthathasról szól, s ez csak prémontrei eredetű lehet,⁵⁰ mert ott volt és van szokásban az anniversariumnak ez a módja. Ez a rész azonban nem tartozik bele az egésznek egységébe, új lapon kezdve és lap alján végződve, lehet interpolált rész, amely után folytatódik a második kéz előbbi írása: szinte bizonyos, hogy ez a ternio — persze kötés előtt, de — utólag került bele ide, rossz helyre.⁵¹ — A harmadik kéz írta beékelte rész tehát az eredeti fordítónak, de még a másolónak, az Apor-kódex írójának kilétéről sem bizonyít semmit; ez a rész egyelőre csak azt igazolja, hogy az Apor-kódex beköttetése előtt, utolsó használati helyén prémontrei apácák birtokában volt.

A zsolozsmás könyvek között jelentőség dolgában a psalterium után az evangeliarium következik. A Müncheneri-kódexről elsőnek az élén álló naptár és a vasárnapi betűk (litterae dominicales) meghatározására szolgáló naptárkerék árulja el, hogy liturgikus könyv fordítása. Csodálatosképpen ezt eddig senki sem mondta ki róla. Pedig Szily Kálmánt — mint a bevezetésben említettem — a naptár már emlékeztette missalékra és breviariumokra; Timár Kálmán pedig a maga alapos munkájával azt is észrevette, hogy Máté evangéliumának első részében még a másoló is jelezte a perikopákat: az én föltevéseim szerint tehát csakugyan az átmenet idejében a szükséges részletek kijelölését annál inkább, mert régente a homilia előtt az egész esedékes evangéliumi részt fölolvasták. Timárnak ez a kitűnő észrevétele így másik, nyomós bizonyítékát adja annak, hogy liturgikus könyvvél van dolgunk. Aki a Müncheneri-kódexet fordította, de még az is, aki lemásolta a naptárt is és a perikopákat még a másolatba is bele kezdte jegyezni — az nem magyar nyelvű bibliát akart a nép kezébe adni, hanem az egész evangeliariumot fordította, apáca-hugainak vagy a szerzetbe lépőknek; annak természetes volt, hogy az élén itt legyen a naptár és a naptárkerék, mint a könyvnek integráns része, s az még a perikopákra is gondolt.

Egyelőre a Müncheneri-kódexről csak ennyit állapítsunk meg; ismeretes, hogy a végén ott van másolata éve (1466), másolója neve: Németi György, Hensel Imre fia és a másolás helye: Tatros, Moldvában.⁵² A naptár részletes vizsgálatára még alább rátérek.

A harmadik kézirat, amelyről ma már biztosan tudjuk, hogy szintén másolat, a Bécsi-kódex.⁵³ Erről Timár Kálmán mutatta ki,

⁵⁰ Timár, id. m. 27. l.

⁵¹ L. Vargha Damján, *Kódexeink Mária-síralmai*. Budapest, 1903.

⁵² Hadd utajlak itt mindjárt egy mozzanatra, amelynek a további kutatás talán még hasznát látja: Dézsi Lajostól tudjuk (Ethn. 1914. 313.), hogy a *Tatrosy György verseskönyvét* az *Apor-levéltár* őrzi. „A család ma is él Erdélyben s valószínűen azon Tatros falutól vette nevét, mely mint a Münch.-k. másolási helye vált nevezetessé.” — Az Apor-k. viszont az Apor-család birtokában volt: Az Aporok kapcsolata Tatrossal feltűnő. A család története új nyomokat adhat e kettős szállal e kódexeink történetéhez.

⁵³ National-Bibliothek 3458. sz. kötete. Jelzése alatt: *olim inter cimetia*.

hogy lectionarium töredéke. Evvel megoldotta azt az évtizedes problémát, amely magát Horváth Cyrill jeles tudósunkat, középkori irodalmunk legjobb ismerőjét is félrevezette, hogy t. i. az ó-szövetségi könyvek a Vulgatától eltérő sorrendben következnek. A Bécsi-kódexben tudvalevőleg a következő részletek vannak:

1—92. I. Rúth, Judith, Eszter könyve, Makkabeusok II. könyve C. VII. 1—42., C. VI. 18—31.

93—96. I. üres.

97. I. Báruth, Dániel könyve, a 12 kisprófeta könyvei a következő rendben: Hózeás, Joel, Amos, Abdiás, Jónás, Mikeás, Nahum, Habakuk, Zofóniás, Haggeus, Zakariás, Malakiás. A kispróféták könyveit 2—3 prológus előzi meg.

Ez a sorrend nyilvánvalóan nem a Vulgataé. Epen azért régenté eklektikusnak nézték. Simonyi ugyan már 1884-ben azt a véleményét hirdette,⁵⁴ hogy „a Bécsi- és Münchener-kódexben fönnmaradt fordítás valamikor teljes volt.“ Azonban Horváth Cyrill, vele ellentétben, színes képet fest a szemelvényekről és vallja,⁵⁵ hogy „Tamás és Bálint aligha akarták az egész szentírást lefordítani, legalább egyelőre. A könyvek sorrendje maga is meggyőzőheteti e részt a kutatót, annyira eklektív eljárásra vall.“ — „Valóban — írja másutt⁵⁶ — csupán szántsándékkal válogathatták ki a biblia részeit, melyekben saját sorsukra ismertek.“ Azonban — és ez nem tűnt föl eddig a kutatóknak — a magyar liturgikus könyvek egy másik töredékében, a Döbrentei-kódexben Jób könyvét is ilyen „eklektikusan“ találjuk meg: I—VI. és XLII. caput.

A Bécsi-kódex fenti rendje — Rúth könyvének kivételével, ahol Tóbiásnak kellene állania — megfelel a nocturnális olvasmányok autunnális részének. Természetesen a mai breviáriumokban csak rövid szemelvények vannak a könyvekben — de nem mindig volt ez így.

A breviáriumok egyik ősforrása, Szent Benedek, a kolostori officiumokra elvül szabja meg, hogy minden szerzetesnek egyszer hetenkint az egész psalteriumot és legalább egyszer évenként az egész szentírást végig kellett olvasnia.⁵⁷ Már az 5—6. században — a nyári szak kivételével, amikor az éjtszaka rövid volt hozzá — hétköznapiakon a nocturnumban három, vasárnap az első nocturnumban egy lectiót kellett elmondani. Egy-egy lectió 3-5-6 foliónyi volt, amiért is gyakran már az első lectioban a szentírásnak egy egész könyvét, pl. Rúth, Baruk, vagy egy-egy kisprófeta könyvét végigolvasták.⁵⁸ Bäumer mint érdekes példát, Marténe nyomán fölemlíti, hogy Gorzei János apát († 962) harmadik lectionak egy-egyben Daniel prófeta egész könyvét végigolvasta.

A lectiok rendje már ez időben is, mikor az egész ó-szövetséget végigolvasták, eltért a Vulgatától, mert tárgyi hovatartozása szerint az egyházi év ünnepeihez simul. Már Origenes és Ambrosius idejében megvolt egy bizonyos sorrend,⁵⁹ amelyet először talán I. Gelasius pápa (492—496), majd Szent Benedek intézkedései nyomán Nagy Szent Gergely rögzített meg. Ezen ugyan estek kisebb változtatások, de nagyjában a rend az volt.

⁵⁴ V. ö. *Az Apoc. kódex*. Magyar Nyelvőr 1910. 412. l.

⁵⁵ *Huszita emlékeink*. Irodalomtört. Közlemények, 1896. 10. l.

⁵⁶ *A régi magyar irodalom története*. Budapest, 1899. 184. l.

⁵⁷ Id. m. 170. l.

⁵⁸ U. ott, 273. l.

⁵⁹ Bäumer, id. m. 271. l.

hogy karácsonytól septuagesimáig az első nocturnum három lectioját az ó-szövetségből vették. „Post nativitatem Domini usque ad XV dies ante initium Quadragesimae Isaias atque Jeremias, Ezechiel et Daniel, seu et XII prophetae minores.“ (Itt meg kell jegyezünk, hogy Jeremiás részben Baruk könyvét is jelentette, mert ezt is oda sorolták.) Quadragesima előtt 15 nappal Mózes, József, Bírák és Rúth könyve. A husvét természetesen megszakította az ó-szövetségi könyvek olvasását, azután a Breviarium Romanum mai rendje, végül: novemberben Jób, Tóbiás, Judith, Eszter, Makkabeusok.⁶⁰

Mindez természetesen még jórészt az egész ó-szövetséget jelentette, részben apokrif könyveket is, mert téli éjszakákon néha — mint láttuk — egy-egy egész könyvet, néha 15—20 fejezetet is végigolvastak. A 13.—14. században, a franciskánusok újításaival a lectiok rövidülnek ugyan; azonban Bäumer kiemeli, hogy a konventokban és a kóruson ezután is megmaradnak a hosszabb olvasmányok. Ehhez még hozzá kell tennünk, hogy 1. a 12. századtól kezdve a lectioikat már rövidítik ugyan, egyszerűen *kijelölik a lectionariumokban az olvasandó részeket*, de azok a maiaknál még jelentékenyen hosszabbak; 2. a clugnyi, farfai, einsiedelni stb. bencések, de a többi szerzetesek is saját rendi szokásaikat követik.

Bennünket csak az őszi rész érdekel. Kijegyeztem néhány adatot: a Breviarium Ambrosianum szerint:⁶¹ Tóbiás, Judith, Eszter, Ezdrás, Makkabeusok, Ezeziel, Dániel, Kiszpróféták. — A 9. században:⁶² Tóbiás, Eszter, Ezdrás, Makkabeusok, Ezeziel, Dániel, kiszpróféták — ime az ősi rendbe beilleszkedik Ezdrás könyve, részben Judith rovására. — A fructuarienses szerint:⁶³ szeptember harmadik vasárnapjától Tóbiás, Judith vagy Eszter, Makkabeusok, azontúl vasárnapokon Ezeziel, Dániel, Joel, Mikeás, hétköznapokon a kiszpróféták. — A vallumbrosiak szerint⁶⁴ Tóbiás, Judith, Eszter, Ezdrás, Ezeziel, Dániel, kiszpróféták.

Egy 13. századi melki lectionarium⁶⁵ a következőket foglalja magában: Liber Ruth, Paralipomenon, Esdrae lib. I., Nehemiae, Esther, Judith, Tobiae, Machabeorum, II., Isaias, Jeremiae, Ezechiel, Daniel, XII. prophetae minores, Job et proverbia, Salamonis.

A bécsi volt cs. és kir. udvari, most nemzeti könyvtárban is alkalmam volt néhány lectionariumot megvizsgálni, amelyek szintén szolgálnak némi tanulsággal. Egy kis 16-r., szent-wolfgangi (bencés) nocturnaleban⁶⁶ az olvasmányok rendje a következő: Thobias, Judith, Hester, Machabei, Ezechiel, Daniel, XII. prophetae. — Egy 1464-ből való Biblia germanicában⁶⁷ Baruch, Ezechiel, Dániel, XII. prophetae minoris. — Van egy másik né-

⁶⁰ Ex mss. Codicis Morbacensi (Murbachi bencés kolostor, Elzász, Kolmar közelében) antiquus ordo Romanus. Id. Martène-Durand, *Thesaurus novus anecdotorum*, 1717. Tom. V., 106. l.

⁶¹ Bäumer id. m. 616. l.

⁶² U. ott 620. lap.

⁶³ Albers, *Consuetud. monasticae*. IV. k. 212. l.

⁶⁴ U. ott.

⁶⁵ 115. sz. Cod. membr. Saec. XIII. exeunt 226 sine signatura scripta folia. L. Catalogus Cod. Mss. qui in Bibl. Mon. Mellicensis OSB. servantur. Vindobonae, 1889. I. k. 181. l.

⁶⁶ Nat.-Bibl. Mss. Nr. 1964.

⁶⁷ U. ott 2770. sz.

met ú. n. Historienbibel,⁶⁸ amelynek sorrendje a következő: Judith, Tóbiás, Jób, Eszter, Makkabeusok, Dániel (14. szd.) — Egy másik, ugyancsak 1464-ből való baseli német lectionariumban:⁶⁹ Baruch, Ezekiel, Daniel, kispróféták. (Ez utóbbiak Szent Jeromos prologusaival.)

Mindezek — egy-két kivétellel — teljes szövegek, nem breviáriumi szemelvények; de már rövidülések abban az értelemben, hogy a Makkabeusoknak vagy Ezdrásnak csak egy-egy könyvét veszik föl. Ezek tehát olyan típusúak, mint a Bécsi-kódex. Sorrend tekintetében azonban a breviáriumok is nyújtanak tanulságot. A bécsi udv. könyvtár egyik 15. századi bencés breviáriumában a sorrend:⁷⁰ Tóbiás, Judith, Eszter, Makkabeusok, Ezekiel, Dániel, kispróféták. — Ugyanez a rendje az 1504-iki pannonthalmi breviáriumnak is. Végül vegyük ide a bencéseknel ma használatos, 1842-iki Brev. Maurinum rendjét, mert az is régi hagyományokat vett át: Tóbiás, Judit, Eszter, Baruch, Ezekiel, Dániel, kispróféták.

Ha ezeket az adatokat a Bécsi-kódex sorrendjével összevetjük, a következő eredményekre jutunk:

1. Az autumnális résznek olvasmányaiiban már az őskeresztény időkben kialakult bizonyos sorrend, ez azonban nem volt merev, koronkint, de úgylehet szerzetes-rendenként is akadtak rajta változtatások.

2. A Bécsi-kódex is lectionariumnak a töredéke. Nézetem szerint azonban nem olyan lectionariumé, amelyet az ebédelőben is olvastak, épenséggel magyarul, hanem régi liturgikus könyvé, amelynek latin eredetijéből a nocturnumokon egész könyveket olvastak végig, s amelynek fordítására a szerzetest ugyanazok a szempontok vezették, mint az evangeliariuméra vagy a psalteriuméra.

3. Ennélfogva forrása abból az átmeneti korból (13.—14. század) való, amely a teljes szentírásnak megállapított, sajátos rendben való végigolvasását a mai értelemben vett breviárium kialakulásától elválasztja. (Néhol — pl. papnevelőkben — ma is él az a helyi szokás, hogy ebéd és vacsora előtt ¼ órát, a szentírásnak hazai nyelven való olvasására kell fordítani.) A melki kódex példája szerint is vannak ilyen lectionariumok, amelyekben egyik-másik könyvnek csak egy részlete fordul elő: a melkiben pl. Ezdrás és a Makkabeusok könyve ilyen — a Bécsi-kódexben a Makkabeusoké és valószínűleg még egyé, — mert

4. a kódex 92. lapjának közepén, a Makkabeusok könyve után a kézirat megszakad, a lap alsó része és a 93—96. lapok üresek. (A 96. lapon a ternionak is vége van, itt tehát még egy egész ternio is következhetett volna.) A hagyományos rendből bizonyosra vehetjük, hogy ide Ezekiel próféta könyvének vagy legalább a könyv néhány részletének kellett volna kerülnie.

5. A nocturnálisnak ez az ősi lectionariuma két dologban különbözik⁷¹ a hagyományos rendtől: a) Tóbiás könyvének helyén Rúth könyve áll és b) a Makkabeusok (illetve Ezekiel) könyve után Baruk könyve van Dániel elé iktatva.

Egészen bizonyos, hogy a középkorban mind a kettő az autumnális résznek rendes olvasmánya volt; hiszen — láttuk —

⁶⁸ Theodor Merzdorf, *Die deutschen Historienbibeln des Mittelalters*. Tübingen, 1870. 2. l.

⁶⁹ Nat.-Bibl. Mss. Nr. 2772.

⁷⁰ U. ott 3574. sz.

⁷¹ Timár id. m. 46. l.

épen erről a kettőről emeli ki Bäumer is, hogy egy-egy éjtszakai zsolozsmán végigolvasták.⁷²

a) Sajátosan Baruk könyvéről szólva, láttuk, hogy egyrészt 1464-iki német lectionariumok is ugyanezre a helyre veszik föl, ahol a Bécsi-kódexben van, ami náluk sem lehet önkényes és elszigetelt jelenség, — másrészt a bencések használta maurinus szerkezet, amely épen azért készült, hogy sallangoktól megtisztítva az ősi formához vigye vissza a breviáriumot, újból fölveszi Baruk könyvét az őszi olvasmányok közé.

b) Rúth könyve mindvégig a Bírak könyve után, tehát az aestivalis (nyári) részben szerepel. Meg kell mondanom, hogy legalább eddigi kutatásaimban — olyan lectionariumra, amelyben Tóbiás könyve helyén Rúth könyve volna, nem akadtam. Ez még nem jelent sokat, mert hiszen 1. Magyarországon lectionarium egyáltalában kevés van és 2. francia rendszerű lectionariumokat pl. nem volt alkalmam átvizsgálni, jóllehet szerzetes rendjeink francia testvérekolostoraikkal sok eleven vonatkozásban voltak.

Végeredményében megállapíthatom, hogy a két eltérés közül az egyik, Báruk könyvének beiktatása, jóformán nem is eltérés, hanem kiveszett hagyományt őriz meg; a másik, Rúthé pedig elszigetelt, de nem indokolatlan jelenség. Állíthatom, hogy analóg eltérések gyakran fordulnak elő. A lectiók rendjének történetéről olyan részletes és megbízható munka, mint Bäumer-é a breviariumokról, nincsen ugyan; de a fölkatott sok példa alapján ez a két eltérés sem változtatja meg eddigi eredményünket, hogy a Bécsi-kódex egy őszi nocturnale lectionariumának a fordítása, — illetve annak másolata — amelynek üres lapjairól Ezekiel könyvének fordítása hiányzik. Hogy a kispróféták könyveit Szent Jeromos prologusai előzik meg, annak liturgikus jelentőségére már Timár utalt.

Foglaljuk össze eddigi eredményeinket.

1. Az eddigi legrégibb biblia-fordításunknak nevezett három kódex katolikus szertartási, jelesen officiumi könyvek fordításának részben töredékes másolata. Az Apor-kódex a psalterium, a Müncheni-kódex az evangeliarium, a Bécsi-kódex pedig egy őszi lectionarium fordításának a másolatát őrzi. Ennek bizonyítéka a) az Apor-kódex szerkezete és tartalma, b) a Müncheni-kódex naptára, naptárkereke és a Máté evangéliumának perikopa-jelzései és c) a Bécsi-kódex sorrendje és a kispróféták prologusai. A három kódex olyan liturgikus könyvek fordítását tartotta fenn, amilyeneket a mai szerkezetű breváriumok előtt használtak.

2. Ezeket a könyveket csak kath. papok fordíthatták — mint tették ezt minden népnél — és pedig nem azért, hogy vele a „bibliát népszerűsítsék“. A fordítást vagy, mint máé Notker Labeo, tanítási célokra készítették, vagy azért, hogy apáca-hugaik könyveiben behatoljanak a szertartási könyvek ismeretébe. Ebből következik, hogy legalább is a három kódexnek, mint másolatnak, eredetijét szerzetesek fordították.

3. A liturgikus könyveknek ilyen fordításával külföldön gyakran találkozunk. Az Apor-kódex kétféle szövegéből és a Döbrentei-kódexből arra következtethetünk, hogy az ilyen fordítás nálunk sem volt elszigetelt jelenség, s ha egyik a másikat használta is, e másolatok idejében már két fordítás volt a másolók előtt.

Kérdés marad most: melyik szerzethez fűződik a ránk maradt másolatok eredeti fordításának munkája. Megpróbálunk erre a kérdésre az alábbiakban szintén megfelelni.

⁷² Id. m. 273. 1. L. fent 18. 1.

III.

Hogy a fordítók melyik szerzetes rendhez tartoztak, arra megint csak a liturgikus vizsgálatok adhatnak megbízható választ. Indulásnak fogadjuk el arra hivatott, legkiválóbb nyelvészeinknek, köztük Simonyi Zsigmondnak és Mészöly Gedeonnak megállapítását, hogy a Bécsi-, a Müncheni-kódex és az Apor-kódexnek első keze *ugyanannak a fordításnak a másolatát őrzik*, s csatoljuk hozzá Mészölynek idevágó, már többször idézett származtatásait. Akkor elvül fogadhatjuk el azt is, hogy elegendő egyik kódex szövegének fordítóját vagy fordítóit kikutatnunk; ugyanazok fordították a többi ránk maradt liturgikus könyvet is. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a fordítóról beszélünk és nem a másolókról,⁷³ akik világi papok, vagy akár prémontreiek is lehettek.

Említettem Timár bizonyítását, hogy az Apor-kódexnek egy részlete az anniversarium szokásaival, a „három jeles szolgáltatással” prémontrei eredetre vall; de utaltam arra, hogy ez a rész a psalteriumba sehogyan sem illik bele, egy harmadik kéz írása, nyilvánvalóan a bekötéskor odakerült beékelés. Az Apor-kódexből perikopális következtetéseket alig lehet vonni: a 118. zsoltárnak az a fölosztása pl., amely az egyes részeket héber betűkkel jelzi, (mert a szakaszoknak az eredetiben ez a kezdőbetűje) ugyanilyen a Péchi Simon zsoltároskönyvében is,⁷⁴ amelynek szintén Psalterium ugyan az eredeti címe, de amely nem breviáriumi értelemben vett psalterium.⁷⁵ Nyomósabb érv az Apor-kódex prémontrei eredetére Timár újabb megállapítása,^{75a} hogy a zsoltároknak a hét egyes napjaira való beosztása a *Breviarium Romanum*ot követi, mint a prémontrei rend is. Ez valószínűvé tenné, hogy az Apor-kódex az eredeti fordításnak *prémontrei* másolata: már rámutattam, hogy későbbben és önállóbban készült, tehát ez esetben adaptált másolata. De azt hiszem: sub iudice lis, mert: 1. az Apor-kódex kéziratához jelenleg egyikünk sem férhet, nem tudjuk, hogy az „egy vigázat”-ok nem utólagos bejegyzések-e, mint az alább még említendő csütökódexben, 2. a becés breviáriumok, amelyekre hivatkozik, mind legalább is egy századdal későbbiek az eredeti fordításnál. Ez tehát még nem döntő megállapítás. — Nem döntő a Bécsi-kódexnek, mint lectionariumnak sorrendje sem, ez lényegében csak akkor volna mértékadó, ha közvetlen latin forrása előkerülne s arról derülne ki, hogy melyik szerzetesrendé volt. *Egyetlen szilárd pontunk a kérdés eldöntésére a Müncheni-kódex naptára*, amelynek nyelvéről szintén megállapították már — ami az eddig elmondottakból belső okok szerint is természetesen — hogy fordítása összefügg az egész kódexével s így a másik kettőével is s amely korhatározó adatainak és következetes helyesírásának biztonsága szerint az eredeti fordítás leghívebb másolatában maradt meg.

⁷³ Waldapfel föltevése (IK. 1927. 97. l.), hogy Hensel Imre „polgári könyvmásoló volt”, épen a másolóra vonatkoznék ugyan, de csak a huszita eredet mellett való valószínűtlen érvelés. Mint ilyen is csak a *másolás* és nem a *fordítás* huszita származását igazolná, de erre sincs semmi adat. — A helyesírás következetessége egyéni mozzanat, amely csak azt a föltevést támogatja, hogy a Müncheni-k. őrizte meg leghívebben a fordítás eredeti szövegét és formáját.

⁷⁴ *Péchi Simon psalteriuma*. Közzétette Szilády Aron. Budapest, 1913.

⁷⁵ A Péchiével való összetevés vezetett rá az Apor-kódex kiadásának egy sajtóhibájára: a 208. lap élén Beth helyett Thet-nek kellene lenni. Az igazi Beth-rész (II.) nincs meg.

^{75a} *Magyar kódex-családok*. III. IK. 1928: 59. l.

Foglalkozunk tehát most már magával a naptárral és mindenekelőtt rögzítsünk meg egy dolgot, amely Timárig a kutatók figyelmét csudálatosképpen elkerülte.

Az ú. n. bibliafordítást tudvalevőleg a kutatóknak az a csoportja, amely kitartott a kath. eredet mellett, Timár kivételével mind Szent Ferenc-rendű bibliának, a másik, újabb csoport huszita-bibliának nevezi. Katona Lajos szerint⁷⁶ is a régi bibliafordításnak Ferenc-rendi hagyományokban maradt fenn a híre; azonban „a krónikában említett két fordítónak Ferenc-rendi volta sehogyan sem olvasható ki, sőt nem is épen valószínű.” A Bécsi-kódexnél szerinte még sines „kizárva a ferences eredet sem; így tehát némi joggal lehet ezt a legrégibb Bibliafordításunkat a Ferenc-renddel kapcsolatban emlegetni.” E bölcs mérséklettel szemben határozottabb Böröcz Marcell állásfoglalása,⁷⁷ hogy a bibliát a ferencesek „magyarul és magyarosan prédikáló papjaik használatára iparkodtak lefordítani . . . E konjektúrák és kapcsolatok alapján aztán mégis némi joggal tarthatjuk legrégibb bibliafordításunkat ferences eredetűnek.”

A Müncheni-kódex naptára erre a hagyományos fölfogásra vagy konjektúrára döntő módon cáfol rá — ünnepeivel. Már Timár Kálmán észrevette⁷⁸ — Révai Miklós, tehát másfél század óta elsőnek — hogy a naptárban Szent Ferenc, Szent Klára ünnepe és oktávája körül egy kis baj van. Még nagyobb ez a baj, ha mélyebben nézünk a franciskánus ünnepek közé.

A római Curia breviáriumai és kalendáriumai épen a 14. és 15. században a Szent Ferenc-rend szentjeinek még a szentek régi; tehát az egyház legrégibb ünnepeivel szemben is aránytalanul előkelő helyet juttatnak.⁷⁹ Szent Ferencnek privilegizált oktávája, de translációjának, továbbá Szent Klárának és Szent Bernardinnak is oktávája volt.⁸⁰ Ha a római szentszék breviáriumában így van, mennyivel inkább így kell lennie egy ferences naptárban. Evvel szemben vessük össze a következő adatokat:

A Müncheni-kódex naptárában:

Május 24. Baselius szűz	— Bernardinnak a neve sem szerepel.
„ 29. Urbán pápa, rubr. ünnep	— Szent Ferencnek nincs translációja, még kevésbé lehet ennek oktávája.
Augusztus 12. Zúz Kalára	— feria, tehát nem is lehet oktávája.
„ 19. Magnus mr.	— a ferenceseknél Toulousei Szt. Lajos oktávás ünnep.
Október 4. Romanus cf., ⁸¹ Szent Ferenc cf.	— feria (!), természetesen oktávánélkül.

A franciskánus szentek közül mindössze egy szerepel: Páduai Szent Antal, akinek ünnepe (június 13.) rubrumos, de oktávája ennek sines.

Nem képzelhetünk olyan ferences naptárt, amelyben ez előfordulhat, és nem képzelhetünk olyan ferences szerzetest — akár

⁷⁶ *A magyar irodalom története a mohácsi vészig*. Egyet. előad. köny. ívei. 1909. I.

⁷⁷ Id. m. 159. I.

⁷⁸ Id. m. 40. I.

⁷⁹ Biumer id. m. 354. I.

⁸⁰ Bernardin ünnepe a tridentinumi reformig (1582.) duplex festum maradt, ekkor szűnt meg az oktávája Szent Ferencével, Szent Klaráéval, Toulousei Lajoséval és Szent Antaléval együtt.

⁸¹ A mai Martyrologiumban itt nem szerepel.

csak másolót is — aki gondos munkát végezve, még ha nem ferences eredetű kódexből dolgozott is, Szent Ferencet október 4-én második helyre írná, ferianak hagyná, s ha meg épen klarisszák számára másolt, Szent Klára napját ne írná ünnepnapnak. (Pedig, hogy gondos munkát végzett, azt mutatja az április 22., 23., 24. három rubrumos ünnepnap, ahová — amíg vörös festékkel utóbb hozzáfoghat az ünnep kitöltéséhez — előre odajegyzi feketével a kifestendő neveket).

Ez az egyetlen mozzanat világos és, merem állítani, döntő bizonyítéka annak, hogy a naptárnak s így a vele szervesen összefüggő evangéliumoknak a Szent Ferenc-rendjéhez semmi köze sincs.

De megtámogethatjuk ezt az ítéletet még egy szemponttal: az oktavák kérdésével. Epen a franciskánus breviarium-reformig a szentek ünnepei jórészt festum simplex-ek voltak. A ferencesek a) valamennyit duplex-szé emelték s még növelték is a szentek ünnepeinek számát; b) jelentékenyen gyarapították tehát az oktavákat, sőt „infra octavam“ minden nap duplex officium volt — szemben a hagyományos szokással, amely szerint az oktavával csak a nyolcadik napi commemoratio járt. A kilenceckés officiumok ilyen szaporítása mellett a feriale officium valósággal ritkaság számba megy. Az ünnepekkel együtt természetesen szaporították a translatiók ünnepeit is. És íme — mint majd még rátérünk — a Müncheni-kódexben föltűnően kevés az oktava és mindösszesen öt translatio van.

Pedig Németi György uram, Tatros városában, híven másolgatta és nem formálgatta át eredetijét, — tehát forrása sem lehetett franciskánus — legföljebb jelentéktelen hibákat ejtett másolás közben.⁸² Van erre a naptárkeréken kívül is — amelyet 1466-ban is lemásol úgy, ahogyan az 1416–1435-ig volt jó — bizonyítékunk. Augusztus 6-ika Vrnak megvaltozása napja (Transfiguratio Domini in monte Thabor) feria, hétköznap, — miként pl. a Pray-kódex 200 esztendővel idősebb naptárában is — mert a naptár eredetijében is az volt. III. Callixtus pápa azonban 1457-ben augusztus 6-át ünneppé rendelte, amelynek külön miséje, officiuma, sőt himnusza is lett. A Müncheni-kódex kalendáriumában ennek még (tíz évvel utóbb) nincs nyoma, mert Németi György csak híven a forrását másolta.

A szent Ferenc rendjére mindenképpen negativummal járó eredmény természetesen vezet most előbb a rubrumos ünnepek, majd a feriak vizsgálatához. S evvel mindjárt eljutunk egy másik kirekesztő megoldáshoz is.

Timár Kálmán — akinek gondos munkája új utat tört e téren s akinek kétségbevonhatatlan érdeme, hogy a Bécsi-kódexben elsőnek ismert rá lectionarium fordítására, mint egy Kolumbusz-tojásra — az Aporkódex harmadik kezén kívül (amelyről már szóltam) — leginkább a Müncheni-kódex naptára alapján mondja ki, hogy az első magyar „bibliafordítás“ prémontrei eredetű.

Kiinduló pontja a tétí vagy esúti, és a leleszi, kétségtelenül prémontrei breviáriumok naptarával való egyezés. Az egyezéseknek is alapja a müncheni és a tétí naptár egyforma botlásai. Ilyenek: Romani abbatis helyett mindakettőben Boniani abbatis (febr. 28.); Sabinus mr. Gabinus helyett (febr. 19.); Julius püspök a pápa helyett (ápr. 12.); Simplicianus (illetőleg Simplicii) Sulpicius helyett (október 13.); Egyptomi Mária áprilisban kétszer (1-én és 8-án, az 1-i nézetem szerint Mária oktavája helyett). — A Gabinus-Sabinusnak ugyan nincsen nagyobb jelentősége: Gyár-

⁸² V. ö. Melich János, *A Müncheni-kódexhez*. M. Nyelvőr, 1901. 418. 1.

fással is megismétli a müncheni naptár (Gervasius), mikor Seruasiusnak írja (jún. 18.), viszont Sotherius helyén Gotherius áll (ápr. 21.) — de a többi hiba közös eredetre vall és a téti és müncheni naptárak további egyezései ezt a közös eredetet megerősítik; csakhogy ez a közös eredet nem prémontrei naptár — és így a müncheni kalendárium, illetve az egész evangeliariumfordítás sem az.

Egyik közös vonásuk tudniillik az, hogy Szent Agoston hip-pói püspöknek — akiben a prémontreiek regulájuk szerzőjét tisztelik — a Müncheni-kódexben sem oktavája (szept. 4.), sem translációja (febr. 28.) nincs; ugyanígy nincs a tétiben sem, mert — épen Timár megállapítása szerint ott is későbbi kéztől eredő beírás Szent Agoston oktavája és translációja. De tovább megyek: a Martyrologium Romanum szerint (Ratisbonae, 1874. 291. l.) „Quod vero ad Canonicos Regulares Praemonstratenses eorumque Moniales attinet (quorum Ordo a S. Norberto institutus est, accepta divinitus a S. Augustino per visum regula) alia Officia non celebrant, nisi utriusque festi S. Augustini, hoc est Natalis et Translationis cum Octava, necnon Conversionis, ac S. Monicae; praeter ea, quae Praemonstratensium Ordinis peculiariora sunt.“ — A Müncheni-kódex naptárában Monica (Szent Agoston anyja) nem szerepel sem halála napján (május 4.), sem translációján (ápr. 9.). De nincsen Szent Agostonnak conversioja sem (május 5.)

A hitelesen prémontrei Lányi-kódexszel párhuzamba állítva, ez mint direktórium úgy intézkedik, hogy „az szent dyenes napja dupx zolosmaia azon breviarba meg wagon yrwan“ — a Müncheni-kódexben október 9. Szent dyenes tarsagiual, mroe. — feria, tehát oktava nélkül.

De mint ahogyan a franciskánus eredettel szemben föl kellett vetnünk a kérdést — elég megtennünk itt is annyit: elképzelhető-e egy prémontrei liturgikus könyv, prémontrei naptárral, amelyben Szent Agostonnak nincsen oktavája, translációja és conversiója, Szent Mónikának pedig még a neve sem szerepel? — (Evvél szemben az, hogy Szent Agoston rubrumos ünnep, egy-magában nem jelent semmit, mert VIII. Bonifácus pápa 1298-ban elrendelte, hogy a négy egyházatya — Doctores Ecclesiae — ünnepe az egész egyházban festum duplex legyen.)

Hogyan oldjuk meg tehát a téti és müncheni naptárak egyezéseit? Ugy, hogy megállapítjuk, hogy a téti breviárium naptára sem eredeti prémontrei naptár. Aki ezt a breviáriumot Tamás kanonok számára készítette, az a breviárium elé egy olyan naptárt másolt, amely a münchenivel közös forráshoz vezet, talán épen a tatrosi másolat eredetijét: nem a Timár igazát, hanem épen ezt a föltevést erősíti meg, hogy Tamás kanonoknak — vagy másnak, aki a naptárt használta — utólag kellett bejegyeznie Szent Agoston oktaváját és translációját. De van még egy, ugyanilyen bizonyosságunk. A müncheni naptárban szeptember 2. rubrumos ünnep: S. Imre cf. halála. A tétiben szintén az: Emerici c. duois cf., csakhogy „későbbi kéz áthúzta s fölébe írta: vacat.“ Ismételt bizonyíték arra, hogy a müncheniéhez hasonló naptárt prémontreivé kellett alakítani. — De miért nem használt akkor a másoló eredeti prémontrei szerkezetű naptárt? Erre ugyancsak a Timár dolgozatából vett adatok felelnek, hogy pl. a 14. századi prémontrei breviáriumnak, de a 15. századi Missalenak nincsen naptára, lehet hogy annak a téti breviáriumnak, amelyből a Tamásé készült, szintén nem volt — vette tehát máshonnan.

A leleszi breviárium naptára már egészen prémontrei. S azért helyes Timárnak az a megállapítása, hogy a téti naptár közbülső szerkezet a müncheni és a leleszi között, valamint az is,

hogy ami eltérés a müncheni és a prémontrei naptárak között mutatkozik, ugyanolyant ezek, pl. a téti és a leleszi között is feltüntetnek. Csakhogy mindennek most már megvan, az én igazamat bizonyító magyarázata.

A Müncheni-kódex naptárának alapos vizsgálata, összehasonlító naptár-tanulmányok segítségével, kétséghivonatlatlanul igazolta, hogy ez a naptár bencés naptár, következőleg liturgikus könyveink első magyar fordítása bencés eredetű.

A Müncheni-kódex naptárának összesen 76 rubrumos ünnepe van. (Az alábbiakban — ha külön ki akarom emelni — a vörös betűs ünnepeket dőlt betűkkel jelölöm.) Ebből az öskeresztény ünnepeket, az apostoloknak és az egyház doktorainak 1298-ban elrendelt ünnepeit, az első pápák, valamint az öskeresztény vértanúk napjait levonva, marad 17 sajátosabb, vagy minket sajátosan érdeklő rubrumos ünnepnap:

Febr. 10. Kolos zűz	Július 13. S. Margit zűz és mr.
Márc. 21. S. Benedek apat	„ 30. S. Lazlo halála
Ápr. 22. (23. helyett) Adalbert püspöc	Aug. 20. S. Istvan kiral halála
Máj. 22. Scent Hilona azzon	Szept. 1. Eged apat
„ 25. Vrbán papa	„ 2. S. Emre cf. halála
„ Agoston püspöc	Nov. 5. Emreh herceg
Június 13. Antal cf.	„ 11. Marton püspök et cf.
„ 27. Scent lazlo király et cf.	„ 19. Scent Ersebet
	Dec. 31. Siluester papa.

Hasonlítsuk ezeket az ünnepeket össze a Pray-kódex naptárával. Ennek bencés, sőt pannonhalmi eredete ma is valószínű. Karácsonyi János föltevéséhez⁸³ ugyanis, hogy „e naptárt a somogyvári francia apát készítette vagy készíttette”, legyen szabad megjegyezni, hogy a naptárban épen az általa kiemelt szentek közül Szent Maiolus (május 13.) és Szent Maxentius (június 26.) a már kész naptárba, feketebetűs napokra, utólagos bejegyzéssel kerültek rubrumos ünnepnek. Ha a somogyvári apát maga készítette vagy készíttette volna a naptárt, akkor ezek a szentek mindjárt vörös betűvel kerülnek bele. A naptárt azonban — így látszik valószínűnek — Pannonhalmán készítették és — a somogyvári apát maga íratta, vagy pedig a Szent Lászlóig eleven clugny-i kapcsolat miatt rendi okokból, utólag jegyezték bele más kéz írásával a rubrumos francia (clugny-i) ünnepeket Marie ad mart. és Cengulfi mr., illetve Johannis et Pauli mr. feketebetűs napjához.

A Pray-kódexnek naptára mindenestre bencés; ha viszont a fenti ünnepeket vele összevetjük, arra az eredményre jutunk, hogy Páduai Szent Antal, Szent Margit és Szent Erzsébet a Pray-kódexben még nincsenek, mert nem is lehetnek meg, a többi azonban — részben csak fekete betűkkel — de mind megvan benne.

Ez még csak az első és kicsinyke nyom. Ami a müncheni naptárban feltűnő, ime a következő néhány adat:

Febr. 10. Kolos zűz	Aug. 5. Oswald kiral
Márc. 21. S. Benedek apat	Szept. 1. Eged apat
Ápr. 22. Adalbert püspöc	„ 2. S. Emre cf. halála
Jun. 27. Scent lozlo kiral et cf.	„ 24. S. Gelerd püspöc
Júl. 4. Sent Marton püspöc megieleneté.	Nov. 5. Emreh herceg
„ 11. Sent benedencē megielenete	„ 11. Marton püspök et cf.
„ 30. S. Lazlo halála	„ Bereck püspök
	„ S. Marton octauaja.

⁸³ Hol írták a Halotti Beszédet? Magyar Nyelv, 1925. 229., ill. 225. l.

Tehát: a) Szent Márton napja oktavás ünnep; Szent Mártonnak és Szent Benedeknek translációja van. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a müncheni naptárban alig van oktava; az összesen tíz oktava közül januárban van öt: Szent István protomartyr, Szent János apostol, az aprószentek, Vízkereszté és Szent Ágnesé; júliusban Péter és Pálé; augusztusban Szent Lőrincé (akinek ünnepétől egy darabig az egyházi évben a vasárnapokat számozták) és az Assumptióé, végül decemberben Szent Andrásé: ezek mellett az őskeresztény ünnepek, apostolok és őskeresztény vértanúk ünnepei mellett sajátosan jellemző, hogy éppen csak Szent Mártonnak van oktavája; Szent Benedekét tudvalevőleg a nagybőjt nyomja el. — Még jellemzőbb, hogy összesen csak öt translációt említ a naptár: Szent Mihályét, Szent Andrásét, Szent Tamásét — és Szent Mártonét meg Szent Benedekét.

b) Szent Scholastikának (Kolos zúz), Szent Benedek nővérének rubrumos ünnepe van.

c) a Pannonhalmán különösen tisztelt Szent Imrének két ünnepe van: szeptember 2. és november 5.

d) Szent László királynak, akit először a Szent Egyedről nevezett somogyvári bencés apátságban temettek el, két ünnepe van: június 27. és július 30. (Ez azonban nem sajátosan bencés mozzanatot.)

e) Oszvald király vértanúságának emlékezetét a bencés Beda Venerabilis hagyta hátra.

f) Bereck püspöknek (Briceius), Szent Márton püspök tanítványának rubrumos ünnepe van.

Ezek az adatok (amelyeket szaporíthatnánk is) Timár szerint⁸⁴ „*csekély kivétellel* megvannak prémontrei naptárakban is; viszont hiányzanak nem egy bencés naptárban. Nem lehetnek tehát a naptár bencés jellegének *kétségtelen meghatározó jegyei*.” Timár egyetlen adatot sem említ a bencés jelleg *ellen*; csak azt bizonyítja, hogy a naptár sajátosságai megvannak prémontrei naptárakban is. E szerint e liturgikus könyvek fordítása *vagy* bencés, *vagy* prémontrei munka lehetne — s itt érdekes szempontnak merül föl a bencés és prémontrei naptárak egymáshoz való viszonya is! A *prémontrei* eredet *ellen* szól azonban fenti okfejtésünk, (Agoston, Monica, Dénes), amelyről eddig Timár nem szólt. S így adataink eléggé bizonyítják a naptár élesen bencés karakterét — amely annál élesebb, mert ezekkel szemben más szerzetes rendnek nyomai a naptárból egyáltalában nem domborodnak ki. Külön is utalunk a fentiekből I. Kolos szűz rubrumos ünnepére és 2. Szent Márton és Szent Benedek *translációira*: ez utóbbiak csak ott voltak ünnepek, ahol az illető szent *védőszent* is volt. S utalunk a translációk ünnepelésének speciális kérdésére.

Utalunk arra, hogy a Pray-kódextól — amelynek naptára még nem teljes — alig néhány változat választja el naptárunkat, és segítségével világ derül a Müncheni-kódex rejtélyes Martistiusára is (okt. 29.) — a Pray-kódexben Narcissus lévén a neve.

Mindebből kitűnik, hogy ez a naptár Szent Benedek-rendi naptár, amely valószínű, hogy Pannonhalmán készült, amit erősen Szent Márton ünnepei és Szent Imre két ünnepe is.

Hadd fűzők most ehhez néhány sajátosan bencés adatot, régi bencés martyrologiumok fölhasználásával:

Febr. 8. Pal püspök

Márc. 17. Gedroc zúz

„ 11. Desiderius püspök

Május 26. Agoston püspök

⁸⁴ Magyar kódex-családok. III. I. K. 1928. 69. I.

Július 7. Vilibald püspök es gonto	Okt. 11. Edelburgius züz.
Július 8. S. Gellen	Nov. 7. Pilibart püspök
Szept. 6. Magnus cf.	Dec. 19. Unubalt gonto.

Ezek mind bencés szentek. (A nagyobbak közül — Szent Gergely pápa, Romanus apát stb. — van persze még sok.) Agoston püspöknek (nem a hippoinak) ma is van commemoratioja. — Edilburga virgo in Anglia — a mai Martyrol-Rom. szerint július 7. — régi bencés martirologiumban a Müncheneri-kódex naptárával egyezően október 11. — Unubalt gonto a Mart. Rom.-ban ismeretlen. Bencés martyrologiumban (december 18-án) S. Wunibaldus „Cassinum commigrauit et P. Benedicti regulae se subiecit, . . . Heidenheimense caenobium excitauit.“

Ezzel a naptárra vonatkozó vizsgálódásainkkal is végeztünk. — Mindezek után talán nem szerénytelenség kimondanom, hogy a szentírási részleteknek e három kódexben ránk maradt legrégibb magyar fordítása nem bibliafordításnak készült; kivált nem abban az értelemben, hogy huszita mozgalmak eredményéül a bibliát népszerűsítse; akkor a Bibliotheka vagy Sacra Scriptura fordításához fogtak volna; azonban Psalteriumot fordítottak a hozzátartozó canticumokkal, Symbolummal és hymnusokkal, Evangeliariumot a liturgikus könyvek élén álló naptárral, naptárkerékkel és perikopa-jelzésekkel, Lectionariumot vagy Nocturnalet, amelynek az autumnalis része maradt ránk. Akik ezt a fáradságos munkát végezték, tették azért, hogy belépő vagy nevelőben levő rendtársaiknak, vagy apáca-hugaiknak az officiumokban való elmélyedést megkönnyítsék. Azok a szerzetesek, akik pl. a Lányi-kódexben még szöveg közben is gondosan oktatgatják nővéreiket a zsolozsmák rendjére, — akik, mint utóbb Nyujtódý András az ő szeretó Judit hugának „megh yrta az dyaky bötüröl“ a nevéen való „zenth azonnak kõnvet“ — akik még a kódexek szövegén is áttetsző melegséggel iparkodnak rendjük apácáit könyvekkel ellátni — azok adják az officiumok szent könyveit a szerzetes vagy apáca rendtársak kezébe.

A naptári részek igazolják, hogy ezek a szerzetesek nem lehettek prémontreiek; hogy még kevésbbé voltak ferencesek, azt ugyancsak a naptár mutatja s e mellett az egész Bécsi-kódex is, mert a ferencesek ilyen nagy és teljes lectionariumokat már nem is használtak. A szálak, — *a nyelvtudomány szilárd megállapítását, hogy a három kódex összetartozik, eleve elfogadván,* — a Mons Sacerhoz vezetnek, Szent Benedek fiaihoz. Ők terjesztették itt először a keresztény műveltséget, ők kezdték szent könyveiket először magyarba ültetni. Példát a külföldi testvérek, akikkel sűrű volt az érintkezésük, eleget adtak rá. Ami csak Notkerus Labeonak III. Ekkehard nagynevű unokaöccsének is, még „res paene inusitata“ volt, a szent könyvek fordítása, az Rudolf von Ems és a Historienbibekek óta Németországban és épen a bencéseknél már gyakori és szükséges. Pannonhalma, miként a clugnyi és melki reformokat sietett átvenni — bizonyosan (és most már megvan a bizonyosságunk rá) ebben is követte a külföldi bencés apátságokat. Erre vall még a nyelvtudománynak az a megállapítása is, hogy az első magyar „bibliafordítás“ nyelvén a dunántúli nyelvjárást ismerte föl.

IV.

Az eddigiekben megállapítottam, hogy legkésőbbben a 15. század első harmadában a pannonhalmi Szent Benedek rendben nálunk is — mint a külföldön — megvan a legfontosabb liturgikus könyveknek magyar fordítása, szerzetesi, házi használatra. Hogy ezeknek tudományos, szakmunka-jellegük van, azt az is bizonyítja, hogy az Apor-kódex talán prémontrei keze és a Döbrentei-kódex eredetije — mert hiszen, hogy Halábori Bertalan pap is csak másoló volt, azt Vargha Damján eléggé beigazolta⁸⁶ — a latin forrással kezükben dolgozták át a fordítást.⁸⁷

Ez a fordítás uralkodik egy évszázadon át. Szerecz Alajos Imre, aki azt is bizonyítgatta,⁸⁸ hogy a magyar egyháznak *kezdet-től fogva szüksége volt legalább is a szentírás azon részeinek átültetésére, melyek a szertartásokon belül naponta kellettek*, a 12. századra viszi vissza ezt a szentírásfordítást. A föltevés merész, mert semmiféle adatra vagy nyomra nem támaszkodik. Hogy pedig ez a fordítás „a pasztoráló egyháznak kezében első-sorban a hívek lelki szükségleteit szolgálta”, azt van okunk kétségbe vonni. Ez legfőljebb imákra, könyörgésekre vonatkozhatik, s e mellett szól, hogy pl. az Apor-kódexben a Pater noster és a Credo fordítása nincs meg — nyilván, mert azt mindenki tudta magyarul is. — Szerecz eredményei közül azonban egyike vissza kell térnünk. „Kódexeinkben — úgymond — egy-két idézet alakjában az összes szentírási könyvek szerepelnek”. Ez még nem bizonyítja az egész biblia fordítását, csak azt, hogy a liturgikus könyvek közül másnak, utóbb pl. a breviáriumnak is volt magyar fordítása, vagy pl. az evangeliariumot epistolariummá bővítették ki. Épen a kódex-irodalmunkban meglevő nyomok, az Erdy- és Ersekujvári-kódexek lectionarium-jellege bizonyítja, hogy mindvégig a liturgikus könyveket fordították, mert azokra volt szükség, ellenben a teljes Vulgatára még nem került sor.⁸⁹

Evvel a megállapítással, hogy 1. csak a zsolozsmák könyveit fordították le, 2. mindvégig ezek uralkodnak kódexeinkben, önként megdől az a sok föltevés, amely egy katolikus magyar bibliafordításról keletkezett, s amely Wespriemi István, még inkább Révai Miklós nyomán már a 18. század végén elterjedt, sőt Mária királyunk nevéhez fűződött. Tény ugyan, hogy Mária a nép vallásos érzületére igen nagy gondot fordított, hogy 1382-ben Dömötör érsek vezetésével zsinatot is tartott, hogy az alsó papságot tanulásra szorította, hogy legszívesebben a püspökök társaságában volt⁹⁰ — való, hogy ez időben Vencel császárnak már volt egy teljes német bibliája,⁹¹ — de semmi nyoma nincs annak, hogy Mária is készítettett ilyen és megállapításunkkal magától elesik aki a tepli kódex analógiájára, akár a korszellem (Wyklif) hatására való hivatkozás szüksége. A Szent Benedek-rend liturgikus fordítását nem külső ösztönzés, sőt nem is világi cél, hanem a *szükség teremttette meg*. Evvel aztán önként megdől egy másik kérdés jelentősége is, amely érv volt a

⁸⁶ A Döbrentei-kódex. Szent-Akadémia Ertesítője, 1919.

⁸⁷ Mészöly, A Döbrentei-kódex zsolttárai és az Apor-kódex. Magyar Nyelvőr, 1914. 69—70. 1.

⁸⁸ Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei. 1916.

⁸⁹ A Jordánszky-k., amelyre Waldapfel hivatkozik (id. h.), jóval későbbi.

⁹⁰ V. ö. Márki Sándor, Mária királyné. 156—159. 1.

⁹¹ Cod. Teplensis. München, 1884. Zsch. für deutsche Philologie. XX. 1.

katholikus bibliafordítás ellen — az egyházi tilalom kérdése. Liturgikus munkákat, szükségszerű, házi illetve rendi használatra fordítottak — erre az állítólagos egyházi tilalmat most már semmiképpen sem vonatkoztathatjuk.

A kódexek, mint töredékek, egy évszázadon át bizonyítják, hogy ezt a fordítást, vagy annak részleteit hányszor másolták és idézték, hányszor dolgozták át. A naptárkerék idejénél nem kell régebbre visszamennünk. Az 1416—1435. között lefolyt két decenniumtól az első protestáns, nyomtatott bibliafordítás koráig a bencés fordítás él — annak legrégibb ismert másolatai a most taglaltuk három kódex is.

Kétségtelenül bencés fordítások; a Bécsi-kódexben a Báruk könyvének szereplése, a Münchener-kódex naptára emellett szól. Más rend tagja a maga szerzetéhez idomította volna őket, mint ahogyan a téti breviárium naptárát s talán az Apor-kódexet praemonstratizálja a másolók.

Jól tudom, hogy mikor szerény megállapításaimmal Békesi Concilia Emil erős meggyőződését a fordítások katholikus voltáról igazolom és megpróbáltam továbbfejleszteni Timár Kálmán alapos kutatásainak eredményeit, szembekerültem a látszólag történelmi adatokra támaszkodó, ma már meglehetősen általános fölfogással, amely a kódexek eredetére nézve Horváth Cyrilltől Mészöly Gedeonig, a ferencesektől a huszitákig jutott el s az utóbbiaknál megállapodott.

Volt-e ilyen huszita bibliafordítás, vagy nem, erre a kérdésre még rátérek. A mi három kódexünk katholikus liturgiai munka, tehát nem lehet huszita pap alkotása, de még csak másolata sem. Nem is szükséges ehhez Békesi Emil vagy Timár Kálmán részletes bizonygatása, hogy pl. a husziták a pápát nem ismerik el, a naptár pedig 23 szent pápa ünnepét sorolja föl; hogy a rendalapítókat mind pokolra kárhoztatja, itt pedig Sz. Benedek vagy szent Agoston napja vörös betűs ünnep; hogy Szűz Mária tiszteletét elveti — s íme, az Apor-kódexben ott van az Ave Maria stella maris és egy Mária-síralom, stb. Elég annyit mondanunk, hogy huszita pap csak a Vulgatát fordította volna és nem liturgikus könyveket.

De hát honnan ered a huszita fordítás tudata?

Alapja az a már Döbrentei által ismert és Toldy Ferentől kiadott gyulafehérvári ferences krónika volt, amely szó szerint ezt mondja: „Tunc etiam duo literati de eadem Kamenest, videlicet Thomas et Valentinus cum quibusdam hominibus insanis et mulierculis consilio inito, nocte recedentes ad regnum Moldovae intraverunt, ubi iidem duo Clerisi Haeresim praedictam seminantes, utriusque testamenti scripta in Hungaricum idioma transtulerunt; quot ergo et quanta in eis apparet Haeresis, sicut et ego legi, nemo hominum numerare possit, . . . nam istam dictionem spiritus sanctus exposuerunt sic: zent zelleth.”

Ebből a följegyzésből a következők tűnnek ki:

1. Itt csakugyan a Bécsi- és a Münchener-kódexről van szó, mert — mint ösmeretes — ezekben fordul elő a zent zelleth kifejezés a Szentlélek helyett, és mert a Münchener kódexről tudjuk, hogy másolója Moldovában, Tatrosban fejezte be: „E könv meguegettetet, Nemeti Görgnee hensel emre fianac keze miat, Moldoaban Tathros varosaban Vr zületetenec Ezer negzaz, hatuan hatod eztendeieben.”

2. Aki a krónikát másolta, az a két kódexet maga is látta; de az nem lehetett az egykorú vagy közelegykorú szerzője a

krónikának,⁹² mert különben nem látott volna eretnekséget az általa hirhedtté lett zent zelleth kifejezésben. Hamen:

3. van egy ferences barát, aki a Szalkai Magyar Balázstól (1420 körül) megkezdett krónikát, annak is egy későbbi redakcióját jóval később (a 18. században) másolja és elér a két eretneké vált klerikus (nem ferences!) moldvai meneküléséhez. És eszébe jut, hogy Moldvában jártában látott egyszer egy bibliafordítást — hihetetlen „eretnekség“ volt benne, azt ember el nem mondhatja — a Szentlelket is szent szellelnek nevezi! A könyveket csak felületesen látta: még a záradékot sem vette észre, hogy azt nem Tamás és Bálint készítette, hanem Németi György fejezte be. Nosza, emlékezetében fölháborodva, ezt az „eretnekséget“ rákeni a huszitákra.

Mindez eddig föltevés, de valószínűségét egyelőre az ellenkező, belső okok és adatok támasztják meg — egy fontos adatra ezután térek rá.

1. Az eredetit, amely — a naptár tanúsága és Szily Kálmán szerint — 1416–35. között kelt, nem fordíthatták 1439-ben Moldvába menekült husziták;

2. Németi György 1466-ban — ha volt huszita bibliafordítás — nem másolhatott abból bencés liturgiai könyvet.

De hát volt-e huszita bibliafordítás?

Az, hogy Wyklif és Husz tanai nyomán a Vulgátát külföldön elkezdi fordítani, csak analogia s még csak nem is praemissa. Nálunk 1435-ben már itt van Jacobus de Marchia és megkezdődnek a husziták üldözései. „Idem fr. Jacobus — mondja a krónika — plebanum de Sentmarthon defunctum effodi fecit ac conburi. Versus eandem Kamanch⁹³ et multos similiter. Item plebanum de Bulchen . . . et alios ibidem defunctos similiter etc.“ Bizonyos, hogy sem ilyen körülmények között, sem Moldvában — ahol a franciskánusok vigyáznak a hitre — a menekülteknek s kivált a lelkiekkel ilyen nehéz körülmények között nagyon elfoglalt papoknak, vezetőknek nincs is alkalmuk és idejük a Vulgata lefordítására.⁹⁴

Huszita bibliafordításunk — szerény véleményem szerint — nem is volt soha. Ez persze csak vélemény, amelyet belső okok támogatnak. Annyi bizonyos, hogy ma nyoma semmi sincs, a mi három kódexünk épen nem az. És mellettük is minden bibliai részletünk, ami ebből a száz esztendőből megmaradt, velük összefügg és liturgikus vonatkozású.

Véleményemet azonban külső adat is támogatja. Nem új dolog, hogy a gyulafehérvári ferences krónikának van egy müncheni változata. Már 1879-ben rámutatott Friedrich Keinznek egy kis füzetére, amely a magyar vonatkozású kódexnek részletesebb leírását is adta⁹⁵ — ebben a kódexben van egyik nyelvemlékünk, a Müncheni töredék is⁹⁶ és tudott róla Timár is, aki fölveti a kérdést,⁹⁷ hogy „vajjon a Toldy által a gyulafehérvári

⁹² Vargha Damján is „egy századokkal később“ élt író elszigetelt állításának“ mondja id. ért. 43. l.

⁹³ V. ö. Melich, *A helynevek egy csoportjáról*. M. nyelv. 1923. 140. l.

⁹⁴ V. ö. Szentiványi R. véleményével, Szent István-Akad. Ert. 1919. 43. l.

⁹⁵ *Zwei alte ungarische Texte aus einer Handschrift der K. Bayer. Hof- und Staatsbibliothek*. München, 1879.

⁹⁶ Zolnai Gyula, *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Magyar Nyelv. 1905. 121. l.

⁹⁷ Id. m. 72. l.

kézirat alapján kiadott ferencrendi krónika müncheni testvér kézírata szintén tudósít-e Tamás és Bálint bibliafordításáról s értesítése mennyiben egyező a gyulafehérvári kézirat szövegével. — Nos, a ránk nézve most már kétszeresen érdekes és sokkal régibb — mert legkésőbbben a 16. század elejéről való⁹⁸ — Cod. lat. Monac. 9071. ferences krónikában még szó sincs Tamás és Bálint bibliafordításáról; Leidinger tanár, a Bayerische Staats-Bibliothek kézirati gyűjteményének igazgatója, nemcsak közölte velem, hogy „die Stelle, um die Sie anfragen, fehlt in unserem Codex“, hanem szíves előzékenységgel fénykép-másolatokat készíttetett és bocsátott rendelkezésemre a kódex engem érdeklő lapjairól, s így lehetővé tette, hogy magam győződjem meg arról, amit Keinz füzetéből is megtudhattam.

Evvel a külső bizonyítékkal megszerezve igazunkat, végeredményül kimondhatjuk, hogy az annyi félreértést okozott részlet a jóval későbbi gyulafehérvári kéziratban a másoló subjectiv betoldása. A derék ferences barát látott valamit és lát-szólág méltó fölháborodásában — tévedett. Arra valóban nem gondolhatott, hogy amit ő „ember el nem számlálhatja“ eretnek-ségnek nézett, azt első napfényre kerülése után s még száz esztendővel tovább épen ferences bibliának fogják nézni, később pedig az ő jogosnak gondolt fölháborodására építve, egy évszázadnak katolikus liturgiai munkáit mind-mind — állítására a legjobb hiszemben építve — az általa eretneknek mondott, huszita bibliafordításból származtatják.

A huszita bibliafordítás emlegetését tehát ki kell törölnünk a magyar irodalom történetéből. E helyett elmondhatjuk, hogy — miként a külföldön, — a szentírás átületése nálunk is a katolikus liturgia könyveinek fordításával kezdődik, de csak a protestánsokkal jut el a Vulgata fordításához. A liturgikus könyveket pedig elsőkül Szent Benedek fiai fordítják magyarra s az ő fordításuk hatása látszik egy évszázadon keresztül kódex-irodalmunk szentírási részletein.

A fordítás maga csak másolatokban és töredékesen maradt ránk. Hogy egyik példánya Moldvába hogy került el, arra némi nyom az Aporok föntebb említett tatrosi kapcsolata. De hiszen Moldvával akkor még a Dunántúlnak is eleven volt a forgalma — 1471-ben például az esztergomi vikárius lesz milkói püspök⁹⁹ — vagy, ha ez csak cím, elég a 15. század első felének háborús mozgalmaira utalnom — és valószínű, hogy eljutottak oda bencések, sőt könyveik is a IV. Béla alapította kolozsmonostori apátságából, amelyről 1515-ből még van adatunk.¹⁰⁰

A fordítások másolataiból bizonyára több veszett el, mint amennyi megmaradt. Hiszen a sok-sok bencés apáca-kolostor majdnem nyom nélkül pusztult el — a 15. században a somlyóvásárhelyi kolostor is, ahol Timár a Bécsi-kódex hazáját keresi, bencés apácáké volt — ma hitelesen el sem tudjuk számlálni őket, kódexeikből, szertartási könyveikből pedig semmi sem maradt meg. De magának Pannonhalmának alig van liturgikus emléke és a rendtörténet íróinak nem volt módjukban a középkori szokásokról beszámolni.

⁹⁸ Finis in Sowar Anno domini 1535. secunda feria palmarum. (Az 1503-ig terjedő krónika 1560-ban, Szegedi Ferenc hagyatékából került elő. — A gyulafehérvári másolat 1642-ig terjed, tehát már ezért is későbbi szerkezet.)

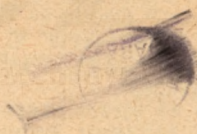
⁹⁹ Régi magyar nyelvemlékek. III. k. Buda, 1842. I. 210. 1.

¹⁰⁰ Fuxhoffer-Czinár, Bened. Pann. Monasteriologia. 1858. I. 210. 1.

Igaza van Thienemann Tivadarnak, hogy a bencések latinok és arisztokraták, főúri jellegű rend voltak, akik latin nyelvükkel is a nép nagy tömege fölé emelkedtek.¹⁰¹ A nép számára csakugyan nem írtak magyarul. De már nem áll az, hogy „társadalmunk legműveltebb rétege, a bencésrend, egyáltalán nem írt magyarul“.¹⁰² Ma a valóság az, hogy a Halotti Beszéden túl már az Apor-, Müncheni- és Bécsi-kódexszel — a fordítás s nem a ránk maradt másolatok keletkezésének időpontját nézve: az Ehrenfeld-kódex előtt, vagy legkésőbbben evvel egyszerre, — elsőnek Szent Benedek fiainak munkássága vonul be a magyar nyelvű kódexek, a középkori magyar irodalom történetébe. — Ha ehhez Mészöly Gedeon nagyfontosságú vizsgálódása és eredménye alapján, e kódexek hatását is figyelembe vesszük, elmondhatjuk, hogy a rend nagy multjához és jelentőségéhez méltón vonul be oda.

¹⁰¹ *Városi élet a magyar középkorban.* Minerva, 1923. 63. 1.

¹⁰² U. ott.

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

SZERKESZTI ÉS KIADJA: CSÁSZÁR ELEMÉR

	Ara
1. HORVÁTH JÁNOS: Herczeg Ferenc. (Második kiadás.)	— P/80 f
2. CSÁSZÁR ELEMÉR: A magyar hűn-mondák kérdésének mai állása. (Második kiadás.)	— P 80 f
3. GALAMB SÁNDOR: Huszonöt év a magyar társadalmi dráma történetéből (1867—1892).	— P 80 f
4. CSÁSZÁR ELEMÉR: A Zalán futása.	— P 80 f
5. A XX. század magyar irodalma kritikákban. I. sorozat. Regények és elbeszélések 1.	1 P 60 f
6. SZABÓ RICHÁRD: Endrődi Sándor.	1 P — f
7. KÉKY LAJOS: Gárdonyi Géza.	1 P 20 f
8. CSÁSZÁR ELEMÉR: Arany János. (Második, átdolgozott kiadás.)	— P 80 f
9. GÁLOS REZSŐ: Legrégibb bibliafordításunk. (Második, átdolgozott kiadás.)	1 P 20 f
10. HARTMANN JÁNOS: Petőfi-tanulmányok.	1 P 60 f
11. VOINÓVICH GÉZA: Gyulai Pál.	— P 80 f
12. GYÖRGY LAJOS: Az erdélyi magyarság szellemi élete.	2 P — f
13. TÓTH BÉLA: A Kisfaludy-regék utánzatai.	— P 80 f
14. CSÁSZÁR ELEMÉR: Arany János képzelete.	— P 80 f
15. WALDAPFEL JÓZSEF: Balassi költeményeinek kronológiája.	1 P 20 f
16. ANGYAL DÁVID: Kölcsey Ferenc.	1 P 20 f
17. SZERB ANTAL: A magyar újromantikus dráma.	— P 80 f
18. GÁLOS REZSŐ: A Dunántúl a két Kisfaludy költészetében.	2 P — f
19. SZINNYEI FERENC: Kisfaludy Károly.	1 P 20 f
20. ZSIGMOND FERENC: Mikszáth Kálmán.	1 P 20 f
21. PAPP FERENC: Kemény Zsigmond.	1 P 60 f
22. ZSIGMOND FERENC: Jósika Miklós.	1 P 20 f
23. FARKAS GYULA: Az elszakított Felvidék magyarságának szellemi élete.	1 P 20 f
24. KÉKY LAJOS: Vajda János.	1 P — f
25. TRENCSENÝ KÁROLY: Arany János és az eposzi közvagyon.	1 P 40 f
26. PAPP FERENC: Gyulai Pál és Pataki Emilia.	— P 80 f
27. BADICS FERENC: Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában	— P 80 f
28. ANGYAL DÁVID: Gróf Széchenyi István	— P 80 f

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

